

RÉTHELYI ORSOLYA

A *Rose* és a *De stede der vrouwen*: a középkori francia irodalom recepciója Németalföldön

Tanulmányomnak nem lehet célja, hogy a francia középkori irodalom holland nyelvű recepcióját akár futólag is áttekintse, mivel a két nyelv és kultúra közelségének és áthaladásainak mértékét tekintve ez a jelen terjedelemben lehetetlen vállalkozás lenne. Ehelyett a konferencia témájából kiindulva két, a recepciótörténetük miatt a francia nyelvben összekapcsolódó szövegnek, Guillaume de Lorris és Jean de Meun *Rózsaregény* és Christine de Pizan 1405-ben írt *Livre de la Cité des dames* (Könyv a hölgyek városáról) című művének középholland fordításával és németalföldi recepciójával fogok foglalkozni.¹

Többszínűség és fordítás

A középholland fordítások nem sokkal az eredeti művek keletkezése után készültek, a *Rózsaregény* mindkét fordítása a 14. század legelején, a *Livre de la Cité des dames* fordítása a 15. század utolsó harmadában. Mindhárom fordítás a holland nyelvi határ déli széléről, a gazdaságban és a kultúrában a 16. századig vezető szerepet játszó Flandriai Grófság és a Brabanti Hercegség területéről származik. Bár nyelvi affinitásban is van különbség a két tartomány között, általánosságban elmondható, hogy a középkorban Flandria és Brabant tartományok területén a lakosság többsége kétnyelvű volt, legalább passzív, de gyakran aktív francia és holland nyelvtudással bírtak. A társadalom iskolázott rétegei pedig természetesen a latin nyelvet is használták. Az udvarokban a kultúra nyelve, csakúgy, mint más nyugat-európai országokban – például Angliában is – a francia volt.² Az

¹ A *Rózsaregény* magyar fordításának megjelenése a konferencia fő témáját is adta. Guillaume de Lorris – Jean de Meun: *Rózsaregény*. Ford. Rajnavölgyi Géza, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2008. A *Livre de la Cité des dames*-nak nincsen teljes magyar fordítása.

² A németalföldi nyelvi diverzitás alapos tárgyalásához lásd: Charles Arthur John Armstrong: „The Language Question in the Low Countries: The Use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and Their Administration.” In: *Europe in the Late Middle Ages*. Szerk. John Rigbey Hale – John Roger Loxdale Highfield – Beryl Smalley, London, Faber, 1965. 386–409; repr. Charles Arthur John Armstrong: *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*. London, Hambledon Press, 1983. 189–212.

udvarok többnyire aktív résztvevői a frankofón irodalomnak: legjobb példa erre, hogy Chrétien de Troyes sajnos befejezetlenül hagyott lovagregényét, a Szent Grál témát elsőként feldolgozó *Percevalt* Elzászi Fülöp flamand gróf megrendelésére írta nem sokkal 1180 után.³ De rajta kívül számos francia nyelven író költő és mesemondó állt a flamand grófok szolgálatában, és sok díszes francia kézirat került ki a könyvmásoló műhelyeikből. A Brabanti Hercegség nyelvi és irodalmi szempontból hasonló helyzetben volt, annak ellenére, hogy a francia koronához tartozó Flamand Grófsággal ellentétben a Német-római Birodalom része volt. Itt is virágzott az udvarban a francia nyelvű irodalom, jó udvari szokás szerint még III. Henrik brabanti herceg is francia szerelmi dalokat költött.

A nyelvben kevésbé jártasaknak talán nem annyira ismeretes, hogy a középkori Németalföldnek gazdag, magas szintű, lenyűgözően változatos holland nyelvű irodalma is volt, és ez a 13. században a középholland nyelvű irodalom termékeinek sokaságában is megnyilvánul. A középholland irodalom kezdetét ugyan a 12. század hetvenes éveiben író Hendric van Veldeke működéséhez kötik, de a holland írott nyelv használata 1250 után válik általánossá. Az adminisztráció nyelvét tekintve példának: 1200 előtt egyetlen holland nyelven fogalmazott oklevéllel sem találkozunk, de az 1250 utáni években a hivatalos levelezés jelentős része, elsősorban a városokat érintő ügyekben, holland nyelvű.⁴ A 13. század irodalmi termése is jelentős, még más nyelvek irodalmával összehasonlítva is. Míg a 13. század német nyelvű irodalma körülbelül 4000 dokumentumban maradt fenn, az ennél jóval kisebb nyelvterületű 13. századi középholland irodalmat 2000 dokumentum őrzi. Ebben a században az irodalmi művek jelentős része az udvari irodalom bölcsőjének számító Franciaországban készült; francia nyelvű művek fordításai, átdolgozásai mellett azonban az udvari epika számos olyan alkotása maradt fenn, amelynek nem ismert francia eredetije és nagy valószínűséggel németalföldi költők saját szerzeményének tekinthető. Míg a század elején a francia irodalomhoz képest még legalább fél évszázados lemaradásról beszélünk a holland irodalom különböző műfajaiban, ezek jelentős részében a hátrányt a század végéig behozták. Igaz, az eredmény Frits van Oostrom holland irodalomtörténész jellemzően önironikus hasonlatával élve néha kicsit arra emlékeztet, mintha egy rafinált francia vacsora fogásait egy nagy kuktába gyömöszölve készítenék el.⁵

De ha a déli tartományokban kétnyelvű volt a kultúra, és az udvarokban elsősorban a franciát használták, akkor miért fordítottak le műveket, és ki volt az első közönsége a francia irodalom hollandra fordított termékeinek? Bizonyos jelek arra utalnak, hogy ezekben a tartományokban nem csak a köznép használta gyakrabban a holland nyelvet, de a köznemesség egy része is inkább ebben érezhette otthon magát. Ezt hangsúlyozza például Diederik van Assenede, a flamand gróf kancelláriájának írnoka is a *Floris ende Blancefloer* ófranciából hollandra fordított verziójának előszavában (1250–1260 körül),

³ Frits van Oostrom: *Stemmen op Schrift*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2006. 218.

⁴ Walter Prevenier: „Court and City Culture in the Low Countries from 1100 to 1530.” In: *Medieval Dutch Literature in Its European Context*. Szerk. Erik Kooper, Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 17.

⁵ Oostrom 2006, 233.

amikor azzal érvel, hogy munkája nehéz volt, de mégis fontos, hogy elérhető legyen a mű azoknak, akik nem értenek franciául („Den ghenen diet Walsche niet en connen”).⁶ A használt nyelveket és az irodalmi befogadást tekintve egy másik szempont, hogy Flandria és Brabant tartományokban a kancelláriai holland nyelv növekvő használatát elsősorban a városi patríciátussal való kommunikáció eredményezte. Számos 14. századi forrás tanúsítja, hogy a gazdag városi polgárok a kifinomultság magasiskolájának számító udvari kultúra utánzásában lelték örömeiket, például Artúr király lovagjait imitáló kerekasztal-társulatokat alapítottak. A városi tehetős rétegek megengedhették maguknak, hogy jövedelmeikből éljenek, idejüket és pénzüket pedig egy idealizált lovagi eszménynek szenteljék. Ezért is veti fel újabban az irodalomtudomány, hogy a holland nyelvű udvari irodalom születésének egyik oka a városi polgárság 13–14. századi megerősödésében és gazdagodásában keresendő.⁷

A Rose

A *Rózsaregény* (1230/1275) két középholland versfordításban maradt fenn, mindkettő az 1300 körüli időszakból, tehát az eredeti mű keletkezése után néhány évtizedes késéssel készített, többé-kevésbé kortárs reakciónak tekinthető. A két fordító egymástól függetlenül dolgozott, kettejük viszonya tisztázatlan.⁸ Az egyik mű, a valamikor 1325 előtt Brabant tartományban készült *Die Rose* fordítójának keresztnéve fennmaradt a kéziratban. Ez a bizonyos Heinric egy viszonylag szöveghű fordítást készített, viszont jelentősen megkurtította a szöveget, amely csupán 14412 verssorból áll a francia eredeti Ernest Langlois-féle kiadásában található 21780 sora helyett. A legtöbb részt a Jean de Meun által írt részből hagyta ki (például a Pügmalion-történetet). Az ismert kéziratok tanúsága szerint ez a fordítás széles körben ismert volt, három teljes kéziratban és számos töredékben maradt fenn.⁹

⁶ *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550.* Szerk. Bart Besamusca – Gerard Sonnemans, Den Haag, Stichting Bibliographia Neerlandica, 1999. 29.

⁷ Prevenier 1994, 14.

⁸ A középholland fordításokat legalaposabban Dieuwke E. van der Poel elemezte, lásd: Dieuwke E. van der Poel: *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de Roman de la Rose.* Hilversum, Verloren, 1989. Eredményeinek egy részét két angol nyelvű publikációban is közzétette: Dieuwke E. van der Poel: „The Romance of the Rose and I: Narrative Perspective in the Roman de la Rose and its Two Middle Dutch Adaptations.” In: *Courtly Literature: Culture and Context.* (Proceedings of the 5th Triennial Congress of the International Courtly Literature Society, Dalfsen, The Netherlands, 9–16 Aug. 1986.) Szerk. Keith Busby – Erik Kooper, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1990. 573–584; Dieuwke E. van der Poel: „A Romance of a Rose and Florentine: The Flemish Adaptation of the Romance of the Rose.” In: *Rethinking the Romance of the Rose. Text, Image, Reception.* Szerk. Kevin Brownlee – Sylvia Huot, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1992. 304–315.

⁹ Szövegkiadás: Heinric van Aken: *Die Rose.* Szerk. Eelco Verwijs, 's-Gravenhage, Nijhoff, 1868, repr. Utrecht, HES, 1976.

A második, Flandria tartományban készült fordításból, amely a modern kiadó elnevezését követve a *Második Rose*, vagy a *Flamand Rose* néven ismert, nincs teljes példány: két kódex kilenc töredékében maradt fenn összesen 3000 sornyi szöveg.¹⁰ A névtelen fordítót szövege kiemelkedő tehetségű költőnek mutatja, aki magas szinten értette az eredeti mű összefüggéseit, és ezeket helyenként tudatosan megváltoztatta, anélkül, hogy a teljes szerkezet ennek kárát látta volna.¹¹ A *Rózsaregény*-fordítások kutatója, Dieuwke E. van der Poel kiemeli egyrészt a fordítás didaktikus jellegét, amelyben a főhős, Jolijs a szerelmes követendő mintáját nyújtja, másrészt a női főszereplőnek, Florentijnnek az eredeti francia változathoz képest hangsúlyosabb és aktívabb szerepeltetését, mivel az eredetiben egyes allegorikus figurák, például Szívesen Lát (*Bel Accueil*) sorait a fordítás vele mondatja ki.¹²

A fordító legradikálisabb változtatása – amennyire ezt a töredékekből meg lehet ítélni – a mű elbeszélői perspektívájának megváltoztatása egy kerettörténet megalkotásával. Ebben az egyes szám első személyű elbeszélő, aki később „Minre met groter Quale”, vagyis „Nagy betegségtől sújtott Szerelmes” néven mutatkozik be, elmondja, hogy nemrég egy gyönyörű virágokkal tarkított tisztáson állt madárdal közepette, amikor a távolból lóháton közeledő szerelmespárra lett figyelmes. A pompás vörös bársonyruhákat viselő és vörös rózsákkal koszorúzott pár szerelmes harmóniában dalolja együtt, hogy „Lief ic ben dijn ende du best mijn / Nu doe met mi al dijn geuoech”, vagyis „Szerelmem tiéd vagyok és te az enyém, most tégy velem, amit akarsz”. Minre, az elbeszélő, féltékenyen nézi a szerelmespárt, mert a lány emlékezteti tulajdon szerelmére, aki korábban visszautasította. Mikor a pár a tisztásra érkezik, és a narrátor meghívására megpihennek és bemutatkoznak egymásnak, Minre elmondja, hogy flamand születésű („In vlaendren so wasic geboren”), de már több mint egy éve ebben az országban tartózkodik. Kiderül, hogy a másik férfinak is beszélő neve van, Jolijs, ami az udvari szerelemhez szükséges tulajdonságok sokaságát – jókedvű, udvarias, szerelmes, figyelmes – jelenti. Jolijs elmondja, hogy Cupido és Venus országából jönnek, ahol Cupidót szolgálta hét éven keresztül szörnyű gyötrelmek között, hogy végül elnyerje szerelmét, Florentijnt. Minre megkéri Jolijst, hogy mesélje el a történetét, mert bizonyára ismeri a szerelem mibenlétét, ha ennyi ideig szolgált Cupidónak. Minre ugyanis szeretné megtudni, hogy mi a szerelem, mik a jellemzői, és mit kell tennie az embernek, hogy boldog legyen szerelmesével, akit hűségesen szeret. Jolijs tehát elkezdi mesélni, hogy húszévesen felkelt egy szép májusi reggelen és sétálni kezdett, amíg egy fallal körülvett kerthez nem ért. Itt a történet már mindenki számára ismerősen cseng, mert Jolijs történetében a fordító visszatér a francia mű álomvíziójához, és innen egy darabig viszonylag hűségesen követi az eredetit.

Mi a célja a fordítónak a változtatással? Sajnos a fordítás elejéről hiányzik körülbelül 300 sor, ezért nem lehet teljes bizonyossággal állítani, de az új kerettörténet mégis azt fel-

¹⁰ Szövegkiadás: *De fragmenten van de tweede Rose*. Szerk. Klaas Heeroma, Zwolle, TjeenkWillink, 1958.

¹¹ Joost van Driel: „Vlaamse meesters. *Vergi, Rose, Aiol, en anderen*.” *Neerlandistiek.nl* 07.13. 2007. URL: <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/28433>.

¹² Van der Poel 1992, 308–309.

tételezi, hogy a *Rózsaregény* műfaji sajátosságának is tekinthető álomvízió a fordításban elmaradt. Van der Poel értelmezése szerint a fordító ezzel a középholland hallgatóságot fokozatosan vezeti rá a nyelvben új műfajnak számító allegorikus álomvízió műfaji sajátosságaira, és ezzel együtt a mű didaktikus tartalmát is hangsúlyozza. A szerelem elméletének bemutatása mellett nagyobb hangsúly kerül a gyakorlati viselkedési normákra.¹³ A *Flamand Rose* megváltoztatott szerkezete miatt több olyan udvari epikai alkotással lehet összefüggésbe hozni, amelyben az *ars amatoria* keretébe ágyazott történetben az egyik szereplő kérésére egy másik megmagyarázza, hogy mi a szerelem lényege, mik a megjelenési formái és milyen hatással van az emberekre. Ilyen például az anonim szerző által írt, *Van der feesten een proper dinc* című mű a Van Hulthem kéziratból, amely műfajára nézve *Minnerede*, tehát a szerelem elméletét tárgyaló udvari epikus költemény, és minden jel szerint eredeti németalföldi alkotás. Ebben a háttérrel egy udvari lakoma nyújtja, amelyen az elbeszélő egy gyönyörű hölgygel kezd beszélgetni. Miután a lakomán a lehető legfinomabb udvari szokásoknak megfelelően vesznek részt, a hölgy – aki a narrátort a tulajdon szerelmére emlékezteti – elkezd faggatni a beszélőt a szerelem mibenlétéről.¹⁴ A két *Rózsaregény*-fordító tehát különböző fordítási technikákat alkalmazott, az egyik viszonylag hűségesen ültetette át az eredeti verset középhollandra, a másik – úgy tűnik – figyelembe vette olvasóinak irodalmi, műfaji háttérismereteit, és inkább a befogadhatóságra ügyelt, nemcsak az új szereplő, a szerelemtől gyötrődő flamand narrátor színre léptetésével, hanem a műfaji keretek megváltoztatásával is.

De stede der vrouwen

Az 1405-ben írt *Livre de la Cité des dames* keletkezésének története szorosan összefügg a *Rózsaregény* francia recepciója kapcsán kialakult vitával.¹⁵ A művet 1475-ben fordították le középhollandra, Jan III de Baenst lovag, befolyásos bruggei patrícus és Jó Fülöp burgundiai herceg tanácsadója megrendelésére.¹⁶ A mű egyetlen gazdagon illuminált kéziratban maradt fenn, amelyet ma a londoni British Libraryben őriznek.¹⁷ Az utrechti egyetem középkorász hallgatói Orlanda S. H. Lie vezetése alatt a szövegből egy váloga-

¹³ Van der Poel 1992, 311–312.

¹⁴ Van der Poel 1989, 216. Lásd még a témáról: Annelies van Gijsen: „Love and Marriage: Fictional Perspectives.” In: *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*. Szerk. Wim Blockmans – Antheun Janse, Turnhout, Brepols, 1999. 233–234.

¹⁵ Itt nem részletezem a két mű recepciótörténetének összefüggéseit. Sággy Marianne ugyanebben a kötetben megjelenő tanulmányában tárgyalja ezeket és a *Livre de la Cité des dames* keletkezésének kontextusát.

¹⁶ Dini Hogenelst – Frits van Oostrom: *Handgeschreven wereld: Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*. Amsterdam, Prometheus, 1995. 269, 273.

¹⁷ Orlanda S. H. Lie: „Vrouwenprivileges: voorrecht of keurslijf? De epiloog van *Het Bouc van de Stede der Vrouwen*.” In: *Hoort wonder! Opstellen voor W. P. Gerritsen bij zijn emeritaat*. Szerk. Bart Besamusca – Frank Brandsma – Dieuwke E. van der Poel, Hilversum, Verloren, 2000. 106.

tást készítettek és adtak ki egyetemi jegyzet formájában 1999-ben, a teljes kiadás pedig a közeljövőben várható.¹⁸ A *De stede der vrouwen* névtelen középkori fordítója kevéssé tér el a szövegtől, és megtartja a női egyes szám elsőszemélyű elbeszélő perspektíváját a fordítás végéig.¹⁹ Itt azonban két fejezetben kiegészíti a francia szöveget egy epilógusként funkcionáló szövegrészlettel, amelyben már mint a (valószínűleg hímnemű) fordító szólítja meg közönségét. Az elbeszélői hang váltását rögtön az első sorban jelzi: „Itt most az beszél, aki ezt lefordította: 21. fejezet” (*Hier spreict de ghone diet ghetranslateirt heift: capittel xxj*, 18037. sor).

Az epilógus két témát jár körül. Először a szerző személyét tárgyalja, melynek során a fordító felvázolja, hogy egyesek szerint a francia mű szerzője egy bizonyos „Kerstine”, aki Pisában született és a párizsi egyetemen tanult, míg mások az állítják, hogy a szerző tanult klerikus, aki szerénységből rejtőzött a Christine de Pizan álnév mögé. Tudjuk, hogy Christine de Pizan szerzősége halála után másutt is komoly vitát és kételkedést váltott ki az utókor olvasói között, tehát bizonyos szempontból nem meglepő a feltételezés. A középholland fordító eleinte nem foglal állást az ügyben, inkább a fordítás megrendelését indokolja meg. Szavai szerint a mű, bárki is volt a szerzője, rendkívül hasznos alkotás, erényekkel és példákkal, amelyek „minden nőnek tükréül és követendő példaképül szolgálhatnak”. Jan de Baenst is e célból rendelte meg a fordítást, hogy a nőt a mű az erényes életre ösztönözze, akik ezután majd érte fohászkodnak Istenhez.²⁰ Az epilógus egy későbbi fejtegetésében a fordító visszatér a szerzőség kérdésére és közli, hogy hosszas megfontolás után mégis a női szerzőséget tartja legvalószínűbbnek, mivel a könyv tartalma annyira pozitívan értékeli a női nemet. Az epilógus másik témája a mű eredeti célja, vagyis a nők pozitív értékelésének kérdése. Véleménye szerint a francia szerző a nők elsőbbségének bizonyítására felhozott érvek közül hét nyomós argumentumot, vagyis „privilegiumot” kihagyott. A szövegösszehasonlításból kiderül, hogy a fordító által felhozott, a korban viszonylag jól ismert teológiai érvekből²¹ Christine hármát valóban nem használt fel, de a fennmaradó négy szempontot alaptalanul kéri számon rajta a fordító. Az eredeti szerző személyének megkérdőjelezésével és a teológiai

¹⁸ Christine de Pizan: *Het Bouc van de Stede der Vrouwen. Een bloemlezing uit de Middelnederlandse vertaling van 1475 uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse letterenstudenten*. Szerk. Frank Brandsma – Orlanda S. H. Lie – Karijn Delen, Utrecht, Universiteit Utrecht, 1999. A teljes szövegkiadás elektronikusan elérhető a Holland Irodalom Digitális Könyvtárában (DBNL): Christine de Pisan: *De stede der vrouwen. Een diplomatische transcriptie van de Middelnederlandse vertaling (1475) van Christine de Pizans 'Livre de la cité des dames' (1405)*. Szerk. Noor Versélew de Witt Hamer – Miriam Oort, 2008. URL: http://www.dbnl.org/tekst/pisao01nvero1_01/.

¹⁹ Vannak, akik a névtelen fordítót Brugge városának leghíresebb retorikus költőjével, Anthonis de Roverével azonosítják. Lásd: Johan B. Oosterman: „Anthonis de Rovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling.” *Jaarboek de Fontaine* 45–46. 1995–1996. 33–34.

²⁰ *De stede der vrouwen* 2008, 18031–18035. sor.

²¹ Például: a nők azért előbbre valók a férfiaknál, mert míg Ádám földből vététt, Éva már Ádám testéből; mivel Ádám még a Paradicsomon kívül teremtetett, de Éva már a Paradicsomban; mivel a Megváltó egy asszony testéből született; mivel Krisztus elsőként egy asszonynak jelent meg, és így tovább.

érvek számonkérésével a fordító a mű teológiai-didaktikus jellegét hangsúlyozza, ennek szellemében igazítja helyre a szerző „hiányosságait”, és egyúttal finoman jelzi az eredeti szerzővel szembeni szellemi fensőbbiségét is.²²

A mű középholland fordításának epilógusából tehát úgy tűnik, hogy Christine de Pizannak a Rózsaregény-vitában (*querelle de la Rose*) játszott szerepe, sőt még a neve is ismeretlen volt Jó Fülöp burgundiai herceg francia kultúrájú udvarában 1475 körül, tehát hetven évvel a francia eredeti megjelenése után. Legalábbis a fordító és talán a megrendelő számára is, akik közül az utóbbi az udvarban mozgott, és mind a ketten járatosak voltak mind a francia, mind a középholland nyelvekben. Ez azért meglepő, mert Christine de Pizan személye és művei generációkon át nagy népszerűségnek örvendtek a burgundiai hercegek és hercegnők körében. A burgundiai hercegek bruggei könyvtárában Christine műveinek legalább tizennégy kéziratáról tudunk.²³ Christine V. Károly francia királyról írt életrajzát Jó Fülöp nagyapja, Merész Fülöp megrendelésére írta, de a művet már ennek fia, Félelemnélküli János fizette ki az íróknak. A *Livre de la Cité des dames* párjának is tekinthető *Livre des trois vertus* (1405)²⁴ létrejöttében szintén Félelemnélküli János megrendelői szerepe valószínűsíthető, mivel ezt a művet Christine a herceg lányának, Jó Fülöp nővérének, Burgundiai Margitnak (1393–1441) ajánlotta.²⁵

A *Livre des trois vertus* – amelynek nem ismert korabeli holland fordítása – komoly pedagógiai munka, első fele a hercegnők és királynők neveléséről, második része azonban minden egyéb társadalmi státusú nő helyzetéről szól, legyen az udvarhölgy, polgárasszony vagy prostituált. A mű nagy népszerűséget élvezett, és több mint száz éven keresztül kimutatható jelenléte az uralkodónők könyvtáraiban.²⁶ Első 1497-ben, 1503-ban és 1536-ban nyomtatott kiadásait Bretagne-i Anna francia királynénak ajánlották, akinek a könyvtárában kézirat formájában is megvolt a mű. Portugáliában 1518-ban, V. Károly német-római császár nővérének, Habsburg Eleonóra portugál királynénak köszönhetően jelent meg nyomtatásban.²⁷ A *Livre des trois vertus* három kéziratos példánya megtalálható volt Ausztriai Margit, majd a könyvtárát megöröklő Habsburg Mária (1505–1558) magyar királyné, II. Lajos magyar király felesége könyvtárában is, a *Livre de la Cité des*

²² Lie 2000, 111.

²³ Anne-Marie de Gendt: „»In Future Times More Than During Your Lifetime«: The Reception of Christine de Pizan in the Low Countries.” In: „I have heard about you.” *Foreign Women's Writing Crossing the Dutch Border: From Sappho to Selma Lagerlöf*. Szerk. Suzan van Dijk et al., Hilversum, Verloren, 2004. 87. A *Livre de la Cité des dames* kéziratairól lásd: Maureen Curnow: *The Livre de la Cité des Dames of Christine de Pisan: A Critical Edition*. PhD diss. Nashville, Vanderbilt University, 1975.

²⁴ Angol fordítása: Christine de Pisan: *The Treasure of the City of Ladies or The Book of the Three Virtues*. Ford. Sarah Lawson, Harmondsworth, Penguin Books, 1985.

²⁵ De Gendt 2004, 85.

²⁶ A 16. század elején például Anna, Franciaország régens királynője, Savoyai Lujza és Diane de Poitiers könyvei között. Lásd Charity Cannon Willard: „Christine de Pizan as Teacher.” *Romance Languages Annual* 3. 1992. 132–136.

²⁷ Charity Cannon Willard: „A Portuguese Translation of Christine de Pisan's *Livre des trois vertus*.” *Publications of the Modern Language Association of America* 78. 1963. 459–464.

dames két kéziratával együtt. Sajnos nem tudjuk, hogy Mária királyné könyvtárába életének korai éveiben is megvoltak-e Christine de Pizan művei, mivel az inventáriumok csak németalföldi helytartósága idejében készültek, és nehéz elválasztani egymástól a különböző könyvtárak kötetei.²⁸ Mária bizonyára olvasta Christine de Pizan könyveit, mert egyfajta királynőtükörként, didaktikus szövegekként funkcionáltak, és az elárvult Habsburg gyermekek nevelését magára vállaló Ausztriai Margitnak is kedvelt olvasmányai voltak. Margit 1524-es inventáriumában például „az udvar hölgyeinek és leányainak oktatásául” szolgáló műként szerepel.²⁹ Talán Mária Budára is magával hozott egy példányt olvasnivalónak – mint nővére, Eleonóra Portugáliába –, amikor nyolc évesen a németalföldi Mechelenből keletre utazott az osztrák tartományokba, majd a Magyar Királyságba. Ha így is volt, francia anyanyelve és franciás kultúrája miatt Mária királyné biztosan nem középholland fordításban, hanem eredeti nyelven olvasta Christine műveit.

A magyar királyné azonban nemcsak olvashatta, hanem nézegethette is a *Livre de la Cité des dames* hősi életű és erényes asszonyainak történeteit, egyrészt a kéziratok illuminációiban, másrészt a lakosztályának falait beborító kárpitokon. A könyvet ugyanis – hasonlóképpen a *Rózsaregény*hez – falikárpitként is feldolgozták, és több 16. századi uralkodónő tulajdonában voltak sorozatai.³⁰ Az egyik *Livre de la Cité des dames*-kárpitsorozatot Ausztriai Margit fejedelmi ajándékként kapta Tournai városától, az 1513-ban VIII. Henrik angol királlyal itt rendezett uralkodói találkozó alkalmából.³¹ Habsburg Mária maga is szenvedélyes falikárpitgyűjtő volt, és a saját gyűjteményén felül nagynénje kárpitjait is megörökölte, amikor annak halála után átvette tőle Németalföld kormányzását.³² Gyűjteményében volt egy hat, egyenként 12 × 9 méteres darabból álló, a

²⁸ Mária királyné könyvtáráról lásd: Monok István: „Mária királyné könyvtárai.” In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter – Mader Béla – Monok István, Szeged, JATE, 1989. 99–104.

²⁹ „*Livre des trois vertus a l'enseignement des dames et damoiselles*”, lásd: Heinrich Zimerman – Joseph Fiedler: „Urkunden und Regesten aus dem K. u. K. Haus-, Hof- und Staats-Archiv in Wien.” *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 3. 1885. cxii, no. 585. Lásd még Birgit Franke: „Female Role Models in Tapestries.” In: *Women of Distinction. Margaret of York, Margaret of Austria*. Kiállítási katalógus, Mechelen, Lamot. Szerk. Dagmar Eichberger, Turnhout, Brepols – Leuven, Uitgeverij Davidsfonds, 2005. 159–160.

³⁰ Ausztriai Margiton kívül például Bretagne-i Anna francia királyné, I. Erzsébet angol királynő és Stuart Mária skót királynő tulajdonában is volt egy-egy sorozat. A falikárpitok történetéről lásd bővebben Susan G. Bell monográfiáját: Susan G. Bell: *The Lost Tapestries of the City of Ladies: Christine de Pizan's Renaissance Legacy*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2004.

³¹ Franke 2005, 161. Mivel Mária csak 1514. májusában hagyta el a Németalföldet, hogy az osztrák főhercegségbe, majd néhány évvel később Magyarországra utazzon, még akár ebben az időszakban is láthatta ezeket a reprezentatív műtárgyakat.

³² Habsburg Mária már a Magyar Királyságba érkezésekor is hozott magával falikárpitokat, ahogy ez tekintélyes menyasszonyi kelengyéjének felsorolásából is látszik, valamint abból, hogy udvartartásában külön embere volt a falikárpitok gondozására, javítására. Az inventáriumból sajnos nem derül ki a falikárpitok témája. Lásd: Réthelyi Orsolya: „»...Maria regina... nuda venerat

Livre de la Cité des dames-ről készült sorozat is, amelyet Mária 1556-as visszavonulásakor magával vitt Spanyolországba, halála után azonban nyoma veszett.³³

A *Rózsaregény* és a *Livre de la Cité des dames* recepciója tehát Németalföldön a déli, többnyelvű és -kultúrájú Flandria és Brabant tartományokhoz köthető. Itt első lépésben nyilván eredeti nyelven olvasták a műveket, amelyek viszonylag hamar középholland fordításban is elérhetővé váltak. Ez a régió közvetítette a francia irodalmat a franciául nem értő rétegek és tartományok felé. A *Rózsaregény*-vitának azonban nem maradt visszhangja a középholland irodalomban, a két művet a hollandul olvasó kortársak, úgy tűnik, nem hozták összefüggésbe. A *Rózsaregény* népszerűsége a fennmaradt kéziratok számát és a két kortárs fordítást tekintve nagyobb lehetett, a *Livre de la Cité des dames* németalföldi olvasói elsősorban az uralkodói udvarokból kerültek ki, ahol a többség valószínűleg mégis a francia eredetit részesítette előnyben. Mindkét mű fordításában az eredetnél hangsúlyosabb a tanító jelleg. Szintén közös jellemzőjük, hogy mindkét szöveg különösen alkalmas a képi megjelenítésre, a gazdagon illuminált kéziratokon, majd később a falikárpitokon keresztül lehetővé téve a művek nyelvektől független recepcióját.

ad Hungariam...« A királyné kincsei.” In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Kiállítási katalógus, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum. Szerk. Réthelyi Orsolya et al., Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2005. 109; Réthelyi Orsolya: „Főhercegnői udvarból királynéi udvar: Habsburg Mária királynéi udvartartásának kezdetei.” *Századok* 5. 2007. 1206.

³³ Bell 2004, 95.